

(o. 1650) til W. Marshall (ca. 1780–1815) med sidstnævnte som hovedkilde. Det er i høj grad et forsømt område at vurdere landbrugets udvikling ud fra geografiske og driftstekniske forudsætninger, men det overflødig gør ikke en social-historisk eller en økonomisk-historisk vurdering. Kerridge forsøger da også at sætte sine resultater ind i en bredere sammenhæng, idet han sætter landbrugsrevolutionen i forbindelse med prisopgangen 1550–1650. Tilsvarende mener han at kunne iagttage en sammenhæng mellem den midlertidige prisnedgang 1610–20 og det voksende udbud af landbrugsvarer i konsekvens af revolutionen. Rent bortset fra, at det 16. århundredes »prisrevolution« er et omdiskuteret begreb, er det nok lidt snævert at operere med en så entydig sammenhæng mellem landbrugets produktion og den generelle prisudvikling.

Det er naturligvis fristende at bruge et udtryk som »revolution« om en tilbundsgående ændring af et hovederhvervs struktur og produktionsapparat. I realiteten er der dog tale om en *evolution*, hvis enkelte faser næppe altid lader sig påvise. Gerne ville man have brugt udtrykket som en prægnant karakteristik af vor tids udforskning af det 16. og 17. århundredes agrare udvikling, men man kvier sig ved at placere Kerridge's bog i en sådan kategori. På den anden side må værket betegnes som en pionerindsats inden for engelsk forskning, et arbejde, hvor nye synsvinkler og en empirisk grundholdning har indgået en tæt forening.

ERIK HELMER PEDERSEN

ROBERT M. KINGDON: *Geneva and the Consolidation of the French Protestant Movement 1564–1572. A Contribution to the History of Congregationalism, Presbyterianism, and Calvinist Resistance Theory.* Madison, The University of Wisconsin Press, 1967. 241 s. \$ 8,00.

I 1956 udsendte Robert M. Kingdon – nu professor ved Wisconsin's universitet – bogen *Geneva and the Coming of the Wars of Religion in France 1555–1563* (Genève, Droz). Heri analyseres den rolle, Genève's pastorforsamling gennem sine udsendte missionærer spillede for udbruddet af den første religionskrig i Frankrig i 1562. Dette forsøg på en nærmere bestemmelse af Genève's betydning for, hvad forfatteren kalder »den religiøse revolution«, konkluderer i følgende: Den franske reformerte kirkes struktur må betragtes som en hovedårsag til den religiøse revolution. Både ved sit halvdemokratiske grundlag, hvorved de troende i guds navn lærte et vist mål af selvstyre, og ved sin anerkendelse af en udenlandsk autoritet, Genève, som øverste instans i alle religiøse og moralske spørgsmål var protestanternes organisation en udfordring til det franske monarki – en udfordring som måske gjorde revolutionen uundgåelig. Da den kom, var det stadig Genève, der fungerede som arnestedet. Herfra kom lederne og det trykte propagandamateriale, her lagdes planerne, her bragtes låneaftaler i stand, og våben skaffedes til veje. »Much of this was determined by the structure of an institution based on a few Biblical verses. In some cases at least, the structure of an institution can help determine history«. Den i reformert tro dybt rodfæstede amerikaner slutter sin bog med at parallelisere til de kommunistiske revolutionære i Moskva og deres agenter i den vestlige verden. Han udtaler den formodning, at man lærer denne

farlige bevægelse at kende ved at studere den revolutionære, reformerte kirkes virksomhed forud for religionskrigene i Frankrig – en betragtning der nok er mere kurios og tidspræget end frugtbar for forståelsen af de to bevægelser.

Denne bog har nu fået en fortsættelse, der omhandler perioden mellem de to kritiske begivenheder i den calvinske kirkes tidlige historie, Calvins død i 1564 og Bartholomæusnatten i 1572. Synsvinkelen er den samme: Hvilken rolle spillede fjernstyringen fra Genève af den franske reformerte kirke for udviklingen i Frankrig? Eller som forfatteren et sted formulerer det helt generelt: han vil klarlægge »the ways in which the ideological center of a revolution develops and behaves in a period of extension and consolidation«. Han er øjensynligt stadig overbevist om, at der af hans kildemateriale kan udledes almengyldige regler for revolutionær virksomhed – uden at han for øvrigt gør noget forsøg på at definere begrebet revolution.

Bogen begynder med en oversigt over udviklingen i Genève, fra pastorforsamlingen en uge efter Calvins død valgte Beza til hans efterfølger, og frem til 1572. De vanskeligheder, den nye moderator og pastorerne blev stillet overfor i denne periode, bl.a. striden med Merlin, Le Gaigneux og Colladon, har efter Kingdons mening ikke svækket pastorforsamlingens indflydelse på udviklingen i Frankrig, skønt nogle af dem, der måtte forlade Genève, bl.a. Colladon, netop var ledende i arbejdet på denne missionsmark.

Kingdon tager derefter fat på de to fundamentale problemer for den franske protestantiske bevægelse i disse år: hvilken karakter kirkens styrende organer skulle have og det stadig mere påtrængende spørgsmål om, hvordan de troende skulle forholde sig til den fjendtlige franske statsmagt.

Skildringen af striden mellem »congregationalisterne«, anført med lidenskab af Jean Morély, og »presbyterianerne«, der støttedes fra Genève, er bogens bedste afsnit. Navnlige er analysen af Morély's *Traicté de la discipline et police crestienne* (1562) og de følger, skriftet fik både i Genève og Frankrig, et spændende og til dels nyt stykke idéhistorie. Der har ikke tidligere været tegnet så klart et billede af personen Morély, en af fransk protestantismes mest fascinerende skikkelser, mere vidtspændende i tanken, mere original end Coligny. Men nogle af Kingdons vurderinger kan forekomme mindre vellykkede. F.eks. foreslår han (s. 48), at det slet ikke var Morély's hensigt med *Traicté* at rette et angreb på de calvinske kirkeinstitutioner, at han har forestillet sig et reformarbejde efter bogens retningslinier i skøn samdrægtighed med Calvin og pastorforsamlingen, og at det kun var den fordømmelse, der ramte bogen i Genève, som tvang ham til at give råt for usødet. Ansvaret for splittelsen placeres altså udelt i Genève. Der er ingen grund til at gøre denne antagelse. En mand som Morély, der ville være parat til at sætte livet på spil for et halvt bibelvers, har næppe betænkt sig på at sige sin mening, selv om det skaffede ham pastorerne på halsen, og han kan ikke have misforstået situationen. Når han f.eks. i bogen frakender pastorerne enhver ret til at udstøde af kirken (*Traicté*, s. 168), kan han dårligt have forventet, at pastorforsamling og konsistorium i Genève skulle reagere på dette frontale angreb på selve grundlaget for deres magt ved i kristen sagtmødighed at lade sig belære. Ifølge Kingdon selv (s. 44f.) var der i forvejen stor bitterhed mellem Morély og lederne i Genève, efter at Morély i 1560 var blevet anklaget og dømt i byen for at have udspremt rygter om, at Calvin og Beza havde stået bag Amboise-sammensværgelsen.

Samtidig med disse indre stridigheder stod den franske reformerte kirke midt i en ydre kamp mod statsmagten. Væbnet modstand måtte blive løsningen, men væbnet modstand var behæftet med store ideologiske og praktiske problemer. Om Genève's rolle ved løsningen af disse handler resten af bogen.

I dette afsnit kommer forfatterens evne til ikke at lade sig beherske af sine kilder og de spørgsmål, han stiller til dem, på en hård prøve. Er det overhovedet muligt at udskille Genève's rolle som enkeltstående faktor i dette komplicerede stykke historie? Der er ingen tvivl om, at Kingdon ved sin emneafgrænsning og ved fortrinsvis at hente sine kilder fra pastorforsamlingens arkiv og Bezas korrespondence kommer til at give et forenklet billede af den specielle franske situation, hvori Genève øvede sin påvirkning. De adelige huguenotters interesser og indflydelse, bl.a. Colignys virksomhed ved hoffet, den franske regerings politik, de sociale modsætninger i samfundet og ikke mindst inden for den reformerte bevægelse, ønskerne om et større lokalt selvstyre over for regeringens bestræbelser på at centralisere – det er sider af sagen, som »det ideologiske centers« indflydelse må ses i sammenhæng med.

Ved Bartholomæus-massakren i 1572 er der det paradoksale, at den foruden at være et frygteligt slag mod den franske protestantisme også løste bevægelsens problemer. Den ramte menighederne i og omkring Paris hårdest, og det var her, Morély havde sine fleste tilhængere. Den calvinske kirkes enhed blev aldrig mere alvorligt truet af noget »congregationalistisk« parti i Frankrig. Den franske kirke fik efter massakren mange nye ledere, for et stort antal af især de adelige var blevet dræbt. De nye, i mange tilfælde borgerlige, var ikke tyngt af forestillinger om, at det burde være prinserne af blodet og andre af det etablerede samfunds højadelige støtter, der førte an i oprør mod en ugudelig statsmagt, og der var ikke længer brug for illusionen om, at oprør skulle tjene til at befri en vildført konge for onde rådgivere. Da Beza og hans hjælpere således omsider havde fået fuld kontrol over den franske kirke, var det en kirke, der for bestandig var dømt til at spille en underordnet rolle i sit fædreland, mens den reformerte bevægelse ved samme tid havde vældig fremgang i lande, hvor Genève aldrig havde gjort sig så stor umage: Skotland, Nederlandene. Forfatterens brug af ordet konsolidering i bogens titel kan opfattes som dyb, men sikkert utilsigtet ironi.

Sådan er i korthed Kingdons opfattelse, og heri er der ikke meget nyt. Det interessante ved fremstillingen er de mange detaljer, som især udbygger kendskabet til udviklingen af den ideologi, der blev til i vekselvirkning med de franske protestanternes bitre oplevelser i disse år.

ALEX WITTENDORFF

WŁADYSŁAW CZAPLIŃSKI & JÓZEF DLUGOSZ: *Podróż młodego magnata do szkół. Studium z dziejów kultury XVI i XVII w.* (En ung magnats skolerejse. En kulturhistorisk studie fra 15- og 1600-tallet). Warszawa, PWN, 1969. 241 s. 1 ill. + 1 genealogisk tavle. 30 złoty (§ 2.15).

Takket være et heldigt fund i Sanguszko-familiens arkiv i Kraków har professor Czapliński og hans elev kunnet udgive en regnskabsbog for Stanisław Lubomirski (1583–1649) dækkende hans rejse til og ophold i München fra nytår 1595 til maj